

Réczei Tamás

A vitázó ember – Nagy Attila memoárkötetéről

„Egy-egy pszichológus akár kandidátusi disszertációt készíthet, ha valamelyik páciensében elképzeléseinek megfelelő, maradandó változásokat idézett elő. A színművészek pedig minden jó előadás esetében végrehajtják ezt a tudományos bűvészműtatványt.”¹

Az Abigél² televíziósorozatból Vitay Georgina tábornok édesapjára bizonyára sokan emlékeznek ebben az országban, több generáció ismerhette meg az emblematikussá váló sorozat karaktereit. A katonás termetű, bariton hangszínű színművész feltűnt többek között a Szegénylegények, a Beszterce ostroma, A kőszívű ember fiai szereplői között a mozivásznon. A Thália Színházban Örkény István Tóték című tragikomédiájának ősbemutatóján³, Latinovits Zoltán Őrnagya mellett a családfőt, a sercegesre és ásításra egyaránt hajlamos Tót urat alakította. Belebújt Jago, Stanle Kowalski, Eddie Carbone alakjába, ő volt magyar színpadon a Csendes amerikai Graham Greene regényének adaptációjában, és 1956-ban Bánk bánként láthatta a miskolci publikum.

Nagy Attila színész, rendező, és a nemrég megjelent memoár alapján állíthatjuk: író, az ő megfogalmazása szerint: *vitázó* újrafelfedezésére ad alkalmat a Napvilág Kiadó kötete, *Nem lehet visszatérni* címmel. A kiadvány gondolati gerincét képezi az 1956-os események személyes elbeszélése, ezt megelőzi egy majd hetvenoldalas önéletrajzi töredék a színművész gyerekkoráról, az utolsó szakasza pedig, a valamivel terjedelmesebb, színházművészettel kapcsolatos írásait, esszéit, gondolatfutamait gyűjti egybe.

Az *Egy színész vallomásai* alcímet viselő memoár szerkesztői, Deres Péter és Gyergyádesz László egy 1991-ben megjelent Nagy Attila-visszaemlékezést, *Nem lehet visszatérni*⁴ címmel állítottak nyitófejezetként az olvasók elé, amellyel felerősítették az '56-os forradalom és az abban elfoglalt szerep jelentőségét a színész életében és az utókor emlékezetében. A neves színjátszó személyéhez mindenképpen hozzágondolta az őt ismerő szakma, vagy a későbbiekben vele újra találkozó publikum azokat a börtön- és szilenciuméveket, amelyekkel a forradalmat követve szankcionálták. Ebben hasonlított Sinkovits Imrere és Darvas Ivánra egyaránt.

A *Kallódásaim*⁵ című emlékirása elbeszéli a kőszegi katonaiskolai évek, az ún. Cógeraj – azaz katonatisztképzős középiskolai diáksereg – élménygazdag világát. Az 1944-es

---

Az írással a 85 éve született Nagy Attilára emlékezünk. (A Szerk.)

1 Nagy Attila: *Nem lehet visszatérni*. Bp., Napvilág, 2017. 202.

2 Tévészjáték-sorozat. Magyar Televízió 1978, rendezte: Zsurzs Éva.

3 Thália Színház 1967. február 7., rendezte: Kazimir Károly

4 Uo. 9.

5 Uo. 27.

Chebig (mai Cseh város) tartó vonatútját kiskatoná társaival. Megelevenedik csoportos kapitulációjuk erőltetett menetben, és a kamasz Nagy Attila önként vállalt istállómeisteri szerepe egy helybéli gazdálkodónál, ahonnan kalandfilmbe illő szökéssel távozott, majd a langenzenni táborig sodródott. A béke kitörésének felfoghatatlan élményét itt élte meg, ahol a felszabadulás perceiben az amerikai katonák rágógumikat szórtak, whiskyt osztottak, ilyen vegyes ízű emlékezetében az első szabad pillanat. Hazajutása közben szerzett sérülése drámai fordulat sorskronológiájában, ahogyan súlyos éhezése, és házról házra tartó koldulásorozata is annak hat egy tizenéves, két társával a nagy németföldön bolyongó fiatalembertől. Ezen a szinten már Dickenst megidéző helyen azonban kézírata megszakad, csonka marad az emlékfolyam, töredék, világló torzó.

Önelbeszélése még ebben a befejezetlenségben is pontosan tükrözi a lelkileg hiperérzékeny kamaszkatoná fejlődését, aki olyan sok időt töltött a háborúskodás következtében uniformizált szerepben, hogy még egy lábsebesüléssel együtt is képes volt elszökni a borzalmak elől, vagyis oly mértékű fizikai erővel gyarapodott, vértéződött, akkora magabiztosságot és tartást sajátított el zubbonyos éveiben, melyek egészen átfomlálták személye alapvonását, az átlagosnál is jelentősebb érzékenyítettsége háttérbe került. Ha felidézünk a bevezetőben említett későbbi szerepeit: Jago, Stanley Kowalski, Eddie Carbone, Bánk bán, és talán ide sorolható Az ember tragédiája Ádáma is, csupa olyan színi karakter, amelyek férfias jellegű fizikai és verbális megnyilatkozásaik mögött, egy tomboló és kiforratlan gyermeket hordoznak.

„Sokat csatangoltam az »örök harag és magázás« időszakában”⁶ – írja a színművész édesanyja és édesapja fel-fellángoló küzdelmei kapcsán. A sokszori gyermekáldások közepette ritkán észlelték Nagy Attila és testvérei, családjukban mi legyen, lehetne a kölyökhétköznapok boldogulásának útja, miképpen tudhatnák tapasztalatlan kisemberként napi örömeiket az élettől vagy játékaiktól megszerezni, hogy ezzel szüleiket ne izgassák fel az elkecseregésig. Pontosan fedi a fejezetcím éveken át tartó reménytelenségüket, kallódásaikat. „Minden emberi tett a múltba ereszti gyökereit”⁷ – adja meg visszatekintésének alaphangját a kötet szerzője. A későbbiekben ez Nagy Attila egész sorsát jellemző állítássá válik. A színész egy megszikkadt érzelmi távolságot rejtekező, fenyegetőzések, öngyilkos és gyilkos késztetésektől sem mentes társkapcsolat gyümölcseként érkezett a világra, amelyben apja kést szegez édesanyja hasához, amidőn fiuk már ott növekedik benne. Születésére elhalakulnak a viták. Ebben a „hamis csendben” látja meg a számára érkező napfényt. Néhány év múltán, kisfiúként válik a pillanat tanújává, „felejthetetlen megrázkódtatást”⁸ említve, amikor édesanyja a lelki terhek, a nyomorúság és a sok ráháruló feladat következtében idegrohamot kap, ellöki magát az addig ringatott kisgyermekét, Attila legkisebb öccsét. Megállíthatatlan, síró-nevető táncba, ugrálásba kezd, ijesztő rituáléba, aminek lecsillapításához édesapjuk is gyengének bizonyul. Efféle testi-lelki szenzációk között nevelkedik a későbbi színjátékos, míg el nem jut a szigorú kadétiskolába. Ezúton ér kellően távol az otthontól és annak érzelmi labilitásától.

Amikor nem a háborúhoz igazodott a későbbi művész gyermekélete, árusként tengődött ruhapiacokon. Ennek is következtében a játékelményei elmaradtak, pótlásukra néha rablóbandásat alakított képzeletében önmagával. Így a gyermeki felszabadultságtól mentes, a valóság terheitől sújtott, korafelnőtt állapotban és életszakaszban jutott el először színházba a kis Attila. „Úgy éreztem, ott a függönyön túl minden elképzelhető.”⁹ A színpadtól

6 Uo. 32.

7 Uo. 27.

8 Uo. 39.

9 Uo. 13.

remélte, hogy pótolja kiskora elmaradt és önfeledt perceit, beteljesüléseit. Vissza kívánt lépni – akár az ismert mesehős Pán Péter, a véglegesített gyermekbirodalomba. Bizonyos pszichológiai felfogás szerint évekig meséljük és alakítjuk a gyermekkori tapasztalatainkról szóló történetünket, és mindennap folytatjuk ez a darabot.¹⁰ Sigmund Freud is az alkotás pszichodinamikájában kiemelte a gyermekkori ösztönkésztetések jelentőségét, amely forrás az alkotó számára.¹¹ Ugyanakkor fejlődéslelektanból tudjuk, hogy a játéknak lehet feszültségredukáló hatása. A magyar nyelv pontosan fogalmaz: *kijátssza magából*. A színház ezt a lehetőséget felkínálja, alkalmat teremt rá. „(...) a jóvátétel műveletének helyt adó terek azonos természetűek: a templom, a színház, a hivatal, a fülke (...) olyan körülhatárolt terek, ahol az ún. valóság törvényei nem érvényesek, ahol a vágy megnyilvánulhat a maga ambivalenciájában.”¹² A valóságtól elrugaszkodott színpadi helyzetek, az alakítás játékellege, az ezektől várható siker, nyomában a vélt szeretettel, elvárásoljra, visszautaztathatja kiskori éveibe majd minden alkotót. „(...) mindaz, amit valaki legkorábbi vagy későbbi gyerekkorában átélt és tapasztalt, befolyásolhatja az ember gondolati folyamatait, álmait és művészi alkotásait (...) mint visszatérő téma, vagy mint az ellenük való védekezés formája.”¹³ Nagy Attila rálelt a visszatérő témájára, amely maga a visszatérés egykori otthonába, így tekinthetett a színházra, mint az újranyitott anyaöltre. Megpróbált helytállni ebben az időzuhanásban, erős felnőttnek látszani, gyermekélmények nélkül is, aki határozottan tudja és képviseli a kijelölt feladatát. „Türelmetlen, boldog és felszabadult voltam. Csak az érzékeimmel éltem, csak a képzeletemmel gondolkodtam, akár a gyerekek.”¹⁴ „Belső szereplőink állandóan keresik a színpadot, ahol előadhatják tragédiáikat és komédiáikat.”¹⁵ Ám az évek múlásával nem enyhült felfokozott pótigénye a szeretet és elfogadás megélésére, hiányérzeteitől vezérelt lelki üldözöttsége sem csökkent. A színház valósága idővel ugyanazt a beteljesítetlenséget érzékeltette a színésszel, mint ami elől odamenekült. A „vészelhárításként funkcionáló szublimációs tevékenység”¹⁶ nem hozta meg az eredményt. „Csalódásom keserűségei közt már csak a lendület tehetetlenségi ereje tartott a színpadon. Csak a másra vállalkozni nem merő gyengeség marasztalt. Én az önfeladtság kényelmét, a gyermeki biztonságot kerestem a színpadon, nem a válasz nélkül maradó kérdéseket (...)”¹⁷

Életkudarc. Nem ismeretlen fogalom. A kivételes benne, hogy Nagy Attila nem csak felismeri, belátja. „Meg voltam győződve róla, hogy rosszul választottam foglalkozást magamnak. Diákkoromban félrevezettek a színházakban felszívott élmények, látszatok és illúziók.”¹⁸ Sosem olvastam még ilyen jellegű vallomást színésztől. Természetesen nem tudhatta előre, hogy az elmaradt pillanatok, amelyek szétszabdalták élettörténete lelki folyamatosságának lehetőségét, utólag nem visszailleszthetőek egy másik közeg által, készre írott és kapott

10 Menis Yousry: *Rejtett emlékeink nyomában*. Bp., Kulcslyuk, 2014. 104.

11 Idézi: Kóváry Zoltán: *Kreativitás és személyiség*. Bp., Oriold és Társai, 2012. 125.

12 Jean François Lyotard: *Par-del la représentation*. Gallimard, 1974, előszó.

13 Kris Ernst: *Pszichoanalitikus közelítések a művészethez*. In: Bacsó B. (szerk.): *Az esztétika vége*. Bp., Ikon, 1995. 116

14 Nagy Attila: i. m. 13.

15 Joyce McDougall: *Theaters of the mind, illusion and truth on the psychoanalytic stage*. Originally Published: New York: Basics Books, 1985. 121.

16 Kóváry Zoltán: i. m. 177.

17 Nagy Attila: i. m. 14.

18 Uo. 14.

mondatokkal, az eredeti hiányérzetek kialakulásához nem megfeleltethető szereplőkkel. A tudattalan pszichodramatikus igény nem találhat efféle úton kiutat útvesztőjéből.¹⁹

Az önvizsgáló színész kötetbe szerkesztett reflexiói apró koráig érnek vissza. Visszatekintésével eljut a tapasztalás azon időszakába, amikor mindenki megkapja a lehetőséget, hogy nyitott, életre szóló érzelmi tankját²⁰ feltöltse a közvetlen környezetből feléje áradó odafordulással, figyelemmel, törődéssel. Őnála és mindenkinél ezúton gyűlhet össze annyi lelkierő, hogy képes legyen majd általa szembenézni a rá háruló akadályok leküzdésével. Az érzelmileg telített indíttatású ember belül, tudattalanul jegyzi, mert korai életszakaszában bevésődött; létezése jogos, erőteljes és stabil, ezt vette ki, kódolta be a szereteteitől érkező bánásmódból. Ahol ebből az érzelmi táptalajban hiány van, az „anyaföld” porhanyós volt, szemcsés, árkokkal barázdált, az „üzenet” szakadozott, kihagyásosan érkezett, vagy éppen nem volt egyértelmű, ott megkérdőjeleződik a létezésnek ez a magától értetődő természetessége, a stabilitás helyett rázóssá válik a haladás az élet keresztútjain, hiányosan maradt a későbbi életkorokra a legfontosabb tartály, fogytában kell használni a tankot, a lelkierőt. Idővel alig marad honnan meríteni az előrejutáshoz. Ilyenkor sokrétűen próbálja majdnem mindenki pótolni az elmaradt bizonyosságot, a visszajelzést arra, hogy „kétségbevonhatatlan joga az életre, azt az érzést, hogy érdekes, fontos személy, és részese egy világnak, amely minden szükséglet megad”²¹, s nem egy véletlen, átgondolatlan, céltalan teremtés. Ahogyan a gyerek igényli a maximális nevelői figyelmet a legkisebb akadály leküzdésekor is, hogy elérje a pozitív visszajelzéseket, úgy keresi, várja, provokálja majd az érzelmileg sekélyesebb, töredezetebb múlttal rendelkező felnőtt ugyanezt. És mivel tudja, hogy visszajelzés nincsen teljesítmény nélkül, elsőnek mutatkozva teljesít. Vagy képességei híján leértékel, hogy saját, értéktelenebbnek érzett szintjére süllyessze a környezetében lévőket. Az előbb említett lesz a szorongó, az utóbbi a nagyzó.²² Közös bennük a nem múltó hiányérzet és az ebből fakadó szeretetvágy, amely az egyértelmű, feltételmentes elfogadásra vonatkozik. Tévűtjaik is innen erednek, hogy a szeretetáramlások különböző lehetőségeit egyeneműen kezelik a világban. Az egyszerű figyelmet egyenértékűnek érzékelik a szeretettel, mivel annyira nagy hiányát érzik annak.

A színházi működés hosszan képes elhitetni az alkotókkal, hogy számukra adni képes, ha ők is odaadják egészüket. Önkéntelen fausti szerződést alakít ki a színpadi működés a színészekkel emberi, pszichikai gyengeségeiket tekintve. Ha ezeket megmutatják, eljártsszák, utána szeretet áradhat feléjük a nézőtérről. Szeretethiányukból indulnak el a vélt szeretetáradat felé. A színházi munka idealizált tárgygyá²³ válik. Gyakorlati színházi tapasztalatom szerint: éppen ez a hiányérzet és keresés az, amely (túl)érzékenyíti a színművészeket, a lelki szenzibilitás, melynek csírája a gyermekkorban megszerzett

19 Vajon a magyar színésztársadalomban hány olyan szereplőt lennénk, akit hasonló igény sodorhatott a színházi pályára? És akadna, aki meglelte, elérte elhallgattatott, megszegyenült, elfojtott belső gyermeke teljességigényének késői beteljesülését? Van, ki utólag sikeresen visszatömködté a réseket lelke falában? És ha megtette ezt bármilyen eszközzel, amelyet a színházi pálya nyújtott, illeszkedett-e véglegesen a pótlékanyag, vagy csak újabb és újabb pótszereket keresett a színpadi tudás- és eszköztára kínálatából, ám a tátongó hiányérzetét semmi sem tömte be sose résmentesen?

20 Ross Campbell: *Életre szóló ajándék*. Bp., Harmat, 1995. 64.

21 Verena Kast: *A személyiség születése*. Bp., Park Kiadó, 2006. 11.

22 Alice Miller: *A tehetséges gyermek drámája és az igazi én felkutatása*. Bp., Osiris, 2016. 46.

23 „Az idealizált tárgyat az ember úgy kezeli, mint a saját énjét; arról van tehát szó, hogy a szerelemben a narcisztikus libidó egy része kiárad az objektumra. A tárgy, amelybe beleszeretünk, szolgálhat a saját, el nem ért én-ideálnak helyettesítésére. A tárgyat tehát amiatt a tökéletesség miatt szereti az ember, amelyet a saját énje nem ér el, de a tárgyszerelem kerülőútján még mindig nem elégül ki az egyéni narcizmus.” <http://www.c3.hu/scripta/thalassa/95/12/10berger.htm> letöltés: 2017. 09. 15. 18:30

sérülékenység, amidőn kevés valódi együttérzésben volt részük a későbbi alkotóknak, így magukkal szemben kényszerültek felfokozott empátia kialakítására. Ennek egyik lehetséges kifejezése, megélése, ha nyilvánossá teszik, vagyis megjelenítik fokozott szenzibilitásukat a szerepeikben, ezzel esetleg elérhetik, hogy mások, ha ismeretlenek is, de végre kapcsolódjanak öhozzájuk, minimum figyelmet kölcsönző tekintetükkel. Örüljenek létezésüknek, ha a színpad által is. A színház ezúton vonzza be, csalja oda a felfokozott figyelemigényű alkatú alkotókat. Olyan illúzióba ringatva őket, amellyel elandalítja fájdalomérzetüket, míg a világot jelentő deszkákon egyensúlyoznak biztosnak tűnő, bepróbált léptekkel, amelyeken nem érződik saját bizonytalanságuk. Ezáltal stabilabbak is lesznek a reflektorok tüzében. A probléma akkor jelentkezik újra, ha a taps elhalkultával végére ér az előadás. *„Ha azonban az előző esti siker a gyermeki frusztrációk elfojtására szolgál, akkor – mint minden pótlék – csak pillanatnyi megnyugvást eredményez. Igazi kielégülésre már nem kerülhet sor, mert az az idő visszavonhatatlanul elmúlt.”*²⁴ Nagy Attila ezt így fogalmazza meg: *„A lezuhanó függöny hamarosan művészetünk mulandóságát juttatta eszembe. Ahogy teltek az évek, úgy fonnyadt gondtalanságom, mohóságom és szabadságom érzete.”*²⁵ A színpad tehát mégsem óvta a Nagy Attilában élő gyermeket, nem mentette meg utólag, nem változtatott sorsa gyökereiben, a trauma cseppet sem enyhült, nem sikerült a komplexusok felett átvenni az irányítást. Jung megfordította az erre az állapotra vonatkozó állítást, szerinte nem az ember a komplexusok gazdája, hanem az ember gazdája maga a komplexus.²⁶

*„A becsapott kölyök keserűségével bámultam a körülöttem feszülő idegen célok és vágyak szövetségét.”*²⁷ Nagy Attila édenterve elbukott, a színház által nem lelta meg életpótlékait. Gondolatkísérletem elején felsoroltam legismertebb alakításait. *Haragban a világgal*²⁸ karakterek mind. Erős mérgű emberek. Csodálatra törekvők. Szemünk előtt omlanak össze, nem tudnak e figurák megküzdeni a felmerülő kudarcokkal. Jogos kérdés lehetne: akkor miben is rejlett az erejük? Talán az említett nagyzolásban. Ami nem más, mint védtelenségük védekezési rendszere. Nagy Attila pályáját meghatározták a nagyzó karakterek, élet- és színpadi helyzetek, az emögött lappangó kétségek. *„Írok, amikor csak időm és lehetőségem van rá, mert az írás személyesebb formája lett a közlésnek minden beszédnél. Lelkemben inkább vitázó ember vagyok, szeretem, ha visszaszólnak, ha éppen arról beszélhetek, ami kétséges.”*²⁹

A *Gondolatok a színházról* címet viselő harmadik fejezet a szerző esszéit tartalmazza. Ez a bő száz oldal leginkább valamiféle színházetikai példázatokra, erkölcsi tanításokra, művész életszabályokra vonatkoznak, akár az *út és erény* könyve. Az egyik legszembetűnőbb jellegzetessége az állandósuló hangneme. Kiáltványok: *Színművészeti tízparancsolat, Gondolatok a művészi alázatról, „Vesd le a sárcipőt!”, A munkavégzés erkölcséről, Színészerkölcs, Érték és értékítélet.* A gondolatfutamok több esetben megkérdőjelezhetetlennek szánt sommázatokat tartalmaznak: *„(...) valamikor és valahogyan fertőzés érte a színházi világot. Belső fejlődése eltér a természetes követelményektől.”*³⁰ *„Apám arra nevelt, hogy becsületes ember legyek (...) elvesztettem hitemet az eszmében.”*³¹ *„A felelősségre vonás az egyetlen lehetőségünk, ha ki akarunk kászálódni mindennapi nehézségeink*

24 Alice Miller: i. m. 49.

25 Nagy Attila: i. m. 14.

26 C.G Jung: *Allgemeines zur Komplextheorie.* in GW 8, 200.

27 Nagy Attila: i. m. 14.

28 Nicolas Ray filmje (1955), főszerepben: James Dean

29 Nagy Attila: i. m. 22.

30 Nagy Attila: i. m. 178.

31 Nagy Attila: i. m. 196.

tömegéből. Teljesen mindegy ugyanis, hogy a mutatkozó készültségeket és felkészítettségeket mivel magyarázzatjuk. A legobjektívebb magyarázatokkal sem elégedhetünk meg, mert csak a megoldások menthetik meg művésztünket a nyomorodástól. Nincs időnk a türelemre (...)”³² „Erkölcsei alkotmány! (...)A mi színművészeti világunkban egyetlen, minden lehetséges áldozatot megérdemlő cél létezik: a hivatásvágyunkat kielégítő alkotómunka.”³³ „(...) mit nyerhetnénk, ha tetteinket erkölcsi megfontolások irányítanák, legalább lényeges pillanatokban! Fantáziánk megközelítheti az erkölcs hatékonyságának jelentőségét létezésünk minden vonatkozásában!”³⁴ Nagy Attila nem ismerhette meg idejében az élet törvényszerűségeit, így a későbbiekben folyamatosan késztetést érzett, hogy törvényeket gyártson. Ezek a szólamok saját tájékozódását segítették elsősorban, de az erős ember látszata miatt a kinyilatkoztatást választotta, a meggyőződés látszatát, amelyek mögé elrejtette szűnni képtelen kétségeit. „Azt kívánom, hogy tiszteljenek. Ilyesmiről soha nem hallottál?”³⁵ – mondja a legnagyobb kétségbeesése közepette Eddie Carbone. A több mint száz oldalnyi tanítás is hasonlólt célozhatott meg a színész életében, aki pedig tisztelet parancsoló karakter volt az életben és a színen egyaránt, már csak fizikai adottságaiból adódóan is. A pályája a szilenciumát követve töretlennek bizonyult, szerepei, díjai, foglalkoztatottsága nem adtak okot, hogy mást érzékeljen. Politikai karrierje szintén. A tiszteletért, becsületért, megbecsülésért vívott állandósuló harca mégsem enyhült sosem.

A kötet második felének tanításait, az első felében megismert kis Nagy Attila el nem halványuló késztetését követve rögzíthette papírra, a visszafordíthatatlan felnőtt életbe sodródó művész. „Írok tehát, mert nélkülözhetetlenül szükségem van a nyomtatott szó erejére és közvetlenségére. Mert hozzá akarok szólni a színházi élet minden adódó gondjához.”³⁶ A több mint százoldalas parainesis a színház majd minden szakterületéhez intelmeket intéz. Kárhóztatásainak és számonkéréseinek mélyén ugyanaz a védtelenség izzik, amelyet elhanyagoló kiskorában érzékelt. A kadétévek harcosságával küzdött a gyermekevek rejtett hiányával, a felnőtttség tökéletlensége ellen. Rendszeremű szándéka életútjának kezdetéhez szól (vissza), és csak azt követve aktuális jelenének pillanataihoz. Nyughatatlansága onnét, abból az élményvilágból, tapasztalatból, rögzültségekből táplálkozik. Művészi csalódottsága, szakmai életkudarca szintén. „Nincsen helyem így, élők közt. Zúg a fejem, / gondom s fájdalom kicifrázva; / mint a gyerek / kezében a csörgő csereg, / ha magára hagyottan rázza.”³⁷ Ilyennek látszik kötetén át a színművész, amiképpen József Attila az effajta nagy fájdalmat líraian megfogalmazta.

A pusztítás és az alkotás dialektusában élt a színész. Eleinte alkotásai segítségével remélte elpusztítani megmaradt hiányérzeteit, esetleges fájdalmait, majd a szűnni képtelen kiegészítettség okán szerette volna elpusztítani, hogy megújíthassa magát az alkotást, amelyet hibásnak, illuzórikusnak érzékelt. Ez az őrlődés alakíthatta folytonos vitakészségének magját. Don Quijote-i harcban élt. Csak a szélmalom őbenne épült fel.

32 Nagy Attila: i. m. 226.

33 Nagy Attila: i. m. 232.

34 Nagy Attila: i. m. 300.

35 Arthur Miller: *Pillantás a hídról*. Bp., Európa Könyvkiadó 1969. 449.

36 Nagy Attila: i. m. 22.

37 József Attila: *Nagyon fáj*. (részlet) http://mek.oszk.hu/05500/05570/html/jozsef_attila0026.html letöltve: 2017. 09. 27. 20:01